

1. Коцур В.П. *Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія)*. – К.: Наукова думка, 1998.
2. Атоян О.Н. *Сельскохозяйственная кооперация Украины периода НЭПа: проблемы теории, политики, истории в литературе 20-х - начала 30-х годов: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.* – К., 1990; Капустян Г.Т. *Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: історіографічний огляд // Наукові праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту.* – Запоріжжя: Просвіта, 2002; Тростогон А.М. *Українське селянство і влада в 20-ті рр. XX ст.: історіографія // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали конференції. Новітня історія України.* – Луганськ, 2002.; Зінько О.В. *Молодіжний рух в УСРР у 20-ті роки (історіографічний аналіз літературних джерел 20 – 30-х років): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – К., 1993; Ващенко І. В. *Політика українізації 1920-х – початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – Х., 2001.
3. Масненко В.В. *Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.)*. – К., Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001.
4. Зінченко А., Петров Л. *Селянство Поділля у повстанському русі 1919 – 1926 рр. // Сучасність.* – 1997. – №12.; Ревезук В.Я. *У боротьбі за волю України (Визвольні змагання на Полтавщині 1920 – 1925 рр.)*. – Полтава, 2000.; Стегній П.А. *Селянські повстання на Правобережній частині УСРР у 1921 – 1923 рр. (На матеріалах петлюрівського руху): Дис. ... канд. іст. наук.* – Кременчук, 2000; Боган С.М. *Повстанський рух в Одеській губернії у 1920 – 1923 роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – Одеса, 2003.; Котляр Ю.В. *Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917 – 1925)*. – Миколаїв – Одеса: ТОВ Від, 2003.
5. Захарченко П.П., Земзюліна М.І., Нестеров О.В. *У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році)*. – К.: ЗАТ «НІЧЛАВА», 2000.
6. Кравченко Б. *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст.* – К.: Основи, 1997.
7. Кульчицький С.В. *УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928 рр.): спроба побудови концептуальних засад реальної історії*. – К., 1995.; Калініченко В.В. *Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження*. – Х.: Основа, 1997; Ганжа О.І. *Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927)*. – К., 2000.; Марочко В.І. *Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.)*. – К., 1995.; Морозов А.Г. *Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу*. – Черкаси, 1993.; Смирнов В.М. *Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики*. – Х., 2002; Корновенко С.В. *Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921 – 1925 рр.): Дис. ... канд. іст. наук.* – Черкаси, 1999.
8. Григорчук П.С., Мельничук О.А. *Комітети незаможних селян на Поділлі (1920 – 1933 рр.)*. – Вінниця: ВДПУ, 2001.
9. Кульчицький С.В. *Комітети незаможних селян // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.)*. – К., 2000.
10. Капустян Г.Т. *«Селянська спілка» в суспільно-політичному житті селянства України 1920-х рр. / / Вісник Дніпропетровського університету.* – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 9.
11. Ганжа О. І. *Безпартійні селянські конференції як фактор суспільного життя УСРР в 20-х рр. XX ст. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: 36 статей.* – К., 2001. – Вип. 4.
12. Котляр Ю.В. *Селянські організації і політичні об'єднання на Півдні України в період непу // Наукові дослідження в контексті історичних проблем: Історія та українознавство.* – Миколаїв – Одеса: «ТОВ Від», 2003. – Т. 1.
13. Лазуренко В.М. *Заможне селянство України в умовах непу*. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003.
14. Калініченко В. *Кооперативна діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі 20-х років // Третій міжнародний конгрес істориків. 26-29 серпня 1996 р.: Історія. Ч.1.* – Х., 1996.
15. Ганжа О. *Громадські організації в суспільно-політичному житті доколгоспного села України // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць.* – К., 2002. – Вип. 6.
16. Кривко І., Лях С. *Селянські організації в Україні у першій чверті XX ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць.* – К., 2002. – Вип. 6.
17. Обласова О.І. *НЕП в житті селян Катеринославщини (джерела та методи їх дослідження): Дис. ... канд. іст. наук.* – Дніпропетровськ, 1998.
18. Саричев В.І. *Селянство і Радянська влада в 1925-1929 роках: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – Дніпропетровськ, 2000.
19. Капустян Г.Т. *Дві «правди», або українське село в двадцяті роки двадцятого століття.* – Кременчук, 2003.

В. М. Олійник

САМОВРЯДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОКОЛГОСПНОГО СЕЛА – ІСТОРІОГРАФІЯ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Незважаючи на ту величезну роль, яку відігравали самоврядні селянські організації при вирішенні практично всіх важливих соціально-економічних проблем життя на селі в доколгоспний період, їхня багатогранна діяльність у всій її сукупності належного мірою ще не вивчена. Між тим серед науковців, які досліджують історію українського селянства, не існує розбіжностей щодо доцільності ретельного вивчення, аналізу, систематизації та вироблення обґрунтованих рекомендацій із цієї проблеми.

Варто зауважити, що питання, які так чи інакше стосуються діяльності самоврядних селянських організацій, все-таки знайшли відображення у вітчизняній науковій літературі. Мета розвідки – з'ясувати стан наукового вивчення радянською історичною наукою самоврядних організацій доколгоспного села. Об'єкт вивчення – самоврядні організації доколгоспного села, предмет – дослідження радянською історіографією діяльності самоврядних організацій доколгоспного села.

Висвітлення проблеми функціонування різнопланових селянських самоврядних організацій було започатковане ще в публікаціях середини – другої половини 20-х років XX ст. Авторами наукових студій були, як правило, працівники ВУЦВК, Раднаркому УСРР, Наркомзему УСРР, Наркомату робітничо-селянської інспекції УСРР, Всеукраїнської центральної комісії незаможного селянства, Наркомату

соціального забезпечення УСРР, „Сільського господаря”, „Вукооспілки”, а саме економісти, управлінці, юристи, агрономи, землевпорядники, партійні функціонери, які були добре обізнані з діяльністю таких організацій [1]. Це здебільшого публікації практичного характеру: невеликі брошури, статті, полемічні нотатки. Цінність таких робіт полягає насамперед у тому, що вони написані, так би мовити, по гарячим слідам подій людьми, що їх оперативно написали люди, безпосередньо причетні до планування та поточного керівництва. Брошури, статті цього періоду містять багатий статистичний матеріал, цікаві факти, спостереження, переважно об'єктивно висвітлюють недоліки та досягнення, популяризують ідею активної участі селянства у вирішенні актуальних соціально-економічних проблем.

Причетність до поточної роботи авторів цього періоду дала їм змогу використати широке коло поточних матеріалів, значна частина яких пізніше була втрачена. Унаслідок цього історіографія 20-х років ХХ ст. насамперед має значення джерельної бази. Цей аспект проблеми потрібно мати на увазі, оскільки з другої половини 20-х років ХХ ст. інтенсивнішим стає ідеологічне забарвлення робіт, присвячених обраній для вивчення проблемі, обов'язково використовується політична риторика, за якою сьогодні інколи важко помітити сутність публікації, зрозумілу сучасникам.

Безумовно, роботи 20-х років мали й ряд інших суттєвих недоліків. Одним із них було те, що вони недостатньо повно розкривали складний механізм утворення та діяльності самоврядних селянських організацій. По-друге, їх часто присвячували хронологічно дуже короткому періоду, протягом якого аналізували той чи інший соціально-економічний процес. Унаслідок цього окремих етапів процесу, його проміжні результати, навіть при абсолютному беззастережному підході дослідника, сприймалися як остаточні, у той час, коли це був лише певний пункт відліку, той чи інший перехідний етап, коли надалі те ж соціально-економічне явище могло легко видозмінитись як в позитивному, так і в негативному напрямі. Інакше кажучи, обмеженість у часі аналізу соціально-економічних явищ і процесів не давала можливості виявити справжню їхню цінність. До цього, зокрема, спонукає і постійний тиск політичних інстанцій, які вимагали надавати практичні рекомендації для численних агітаційно-пропагандистських кампаній. З огляду на необхідність підготувати матеріал для обґрунтування партійно-державних рішень, категоричних вимог директивних інстанцій про популяризацію тих чи інших заходів у періодичних виданнях, масових брошурах, їхні автори змушені були аналізувати хронологічно дуже короткі відрізки часу. Це й надалі породжувало необґрунтовані висновки.

У зв'язку з кон'юнктурно-політичними міркуваннями, як правило, використовувався досить обмежений масив вихідних даних. Унаслідок цього не достатньо апробований на регіональному рівні матеріал екстраполювався на загальноукраїнський контекст.

Варто підкреслити необхідність критичного вивчення цифрових матеріалів, оскільки їхні суттєві розбіжності є досить поширеним явищем. Водночас багато праць, на нашу думку, не втратило свого

значення і на сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії.

Проблему діяльності самоврядних форм соціальної допомоги висвітлено в студіях М. О. Мілютіна [2]. Саме йому належала ініціатива відстоювання у вищих партійних колах ідеї доцільності існування за радянської влади самоврядних форм соціального захисту на селі. Учений розробив достатньо демократичний для того часу проект про створення таких організацій у РРФСР. Російський проект практично без змін було прийнято і РНК України. Публікації автора відзначаються достовірністю статистичних матеріалів, які він мав змогу використовувати.

Уважного вивчення заслуговує порівняно невелика за обсягом, але змістовна і аргументована публікація Е. Лисікова [3]. У кінці 20-х років ХХ ст. він обіймав посаду голови Центрального комітету (союзного) Селянських товариств взаємодопомоги. У своїй роботі дослідник він подав достовірну історію розвитку організацій селянської взаємодопомоги, презентував динаміку їхнього розвитку, окреслив пріоритетність завдань на різних етапах існування.

Таким чином, у численних популярних брошурах та статтях дослідників подано цифрові дані, спостереження, факти, досягнення і прорахунки в діяльності селянських товариств взаємодопомоги. У їхніх публікаціях популяризувалася сама ідея селянської взаємодопомоги. Окремі з праць мали характер інструкцій і рекомендацій для працівників низової ланки.

Значну кількість студій було присвячено питанням роботи самоврядних селянських організацій у сфері кооперативного життя на селі. У 20-ті роки ХХ ст. до цієї проблеми зверталися такі дослідники, як І. Батюк, О. Онуфрієв, В. Дробот, С. Фесенко та інші. Їхні публікації стосувалися здебільшого суто практичних завдань: поліпшення організаційного будівництва, обмін досвідом, пошук ефективних форм господарсько-економічної роботи [4].

Новим етапом у дослідженні активної самоврядної діяльності українського селянства у сфері кооперативного життя стала поява в 1928 – 1929 рр. відразу декількох нових праць, що якісно відрізнялися від попередніх видань своєю ґрунтовністю, узагальненням широкого кола фактичних матеріалів, яскраво аналітичним характером викладу. У цілому студії доповнювали одна одну. Незважаючи на певні прогалини, вони дають об'єктивне уявлення про багатоаспектність проблем, глибину та взаємозумовленість процесів, які мали місце як у середині сільськогосподарської кооперативної системи, так і за її активною участю на селі в цілому. Це насамперед значна за обсягом монографія професора Київського кооперативного інституту П. Височанського. Вона висвітлювала широке коло проблем економічного, соціального, освітньо-культурного характеру протягом тривалого історичного періоду [5]. Цікавою спробою проаналізувати вплив сільськогосподарської кредитної кооперації на життя села стала праця С. А. Фесенка [6].

Ґрунтовністю загального підходу до аналізу питання про роль і значення діяльності кооперативних організацій українського селянства відзначається монографія І. М. Подольського [7]. Автор поставив за

мету здійснити порівняльний аналіз різноманітних як у національно-державному, так і в хронологічному плані самоврядних селянських кооперативних організацій. На особливу увагу заслуговує те, що І. Подольському вдалося не уникнути показу складних, суперечливих і достатньо гострих проблем діяльності селянських кооперативних організацій у добу української революції.

Вдала спроба аналізу цілого комплексу питань, тісно пов'язаних із впливом самоврядних кооперативних організацій на економічне становище селянських господарств, була здійснена М. Б. Гуревичем [8]. Важливою особливістю наукового пошуку стало те, що аналіз комплексу проблем здійснювався автором з огляду на чітке усвідомлення того, яким мінливим було в тих конкретних умовах соціально-економічне становище пересічного селянського господарства.

Публікації, присвячені проблемі функціонування наймасовішої форми селянського самоврядування — земельних громад, які об'єднували практично все селянство України, за незначним винятком мали прикладний характер, адже регулювали повсякденні економічні відносини: землекористування, оподаткування. Це насамперед праці В. М. Качинського, І. В. Кузнецова, Н. П. Скалиги, С. К. Луденка, Е. Д. Маркевича, Б. М. Аменицького [9]. Слід відзначити, що в більшості публікацій 20-х років ХХ ст., присвячених функціонуванню земельних громад, проаналізовано й прокоментовано не більшовицько-партійні постанови і рішення, а законодавчі акти радянських органів. Проте безумовний вплив аграрної політики правлячої партії істотно позначився на публікаціях, оскільки виникла необхідність обґрунтування і популяризації партійних рішень у сільському господарстві та житті селянства.

Відкрите утвердження тоталітаризму, насильницька колективізація поклали край як існуванню селянських самоврядних організацій, так і будь-яким спробам їх вивчення. Із початку 30-х років ХХ ст. ця проблематика, по суті, опинилася поза межами об'єктивного наукового висвітлення.

Протягом тривалого часу комплекс питань, пов'язаних із діяльністю селянських самоврядних організацій доколгоспного, нехай і радянського, періоду, висвітлювався дуже побіжно і фрагментарно. Такі проблеми практично не виділялись із загального контексту досліджень, присвячених історії українського селянства, оскільки детальне, справді наукове вивчення досвіду ефективної діяльності самоврядних селянських організацій, які протягом кількох десятиріч років з успіхом працювали в аграрному секторі народного господарства, розвивало одне з концептуальних положень тоталітарної міфології щодо остаточної і безумовної переваги колгоспної форми організації життя селянства стосовно будь-якої іншої.

Таке становище проіснувало фактично до другої половини 50-х рр. ХХ ст. Лише з початком хрущовської відлиги окремі аспекти діяльності селянських самоврядних організацій почали досліджувати такі вчені, як І. Г. Гомберг, О. О. Бабій, І. Е. Громенко, З. П. Шульга, І. Х. Ганжа, І. І. Слинко, П. І. Бакуменко, Б. К. Мигаль, П. М. Денисовець [10].

Варто зауважити, що, зробивши певний внесок у відтворення адекватної картини життя українського

селянства в добу непу, названі студії все ж не призвели до утвердження реалістичного розуміння аграрної історії України доколгоспного періоду. Це було зумовлено насамперед тим, що на заваді об'єктивному науковому дослідженню ключових питань проблеми продовжувала непорушно стояти існуюча партійно-державна концепція суспільного прогресу. Характерною рисою досліджень того періоду було акцентування уваги на ефективності партійного керівництва діяльністю масових селянських організацій, що, згідно з усталеними канонами, могло мати лише позитивні наслідки.

Об'єктивне оцінювання суспільної вартості, демократичної активності селянства, створених ним самоврядних організацій, попри всю офіційну риторичку щодо пробудження та розвитку ініціативи, енергії широких народних мас, нігілістично зводилася до тези, проголошеної ще під час сумнозвісної дискусії 1929 року в Комуністичній академії, де відверто було проголошено, що врешті-решт будь-яка селянська організація — це лише форма, а яку може бути влито будь-який зміст [11].

Однак вже на початку 80-х років ХХ ст. з'явилися публікації А. Г. Морозова і І. В. Рибачка, присвячені різним аспектам діяльності самоврядних селянських організацій [12]. У працях ще домінували усталені схеми післявоєнної радянської історіографії щодо напрямку і характеру діяльності селянських самоврядних організацій, але презентовані явища і факти, а головне аналіз їхньої сутності, започаткували нове адекватне відображення в історичній літературі багатогранного життя селянських самоврядних організацій.

Процеси гласності, демократизації, бурхливі дискусії доби перебудови щодо перспектив форм і методів утвердження товарно-ринкових відносин у сільському господарстві вимагали глибокого історико-теоретичного осмислення попередніх етапів його функціонування в ринкових умовах. Одне з чільних місць справедливо посіло вивчення досвіду різнопланових селянських організацій доби НЕПу: кооперативних об'єднань (універсальних, спеціальних, кредитних), товариств взаємодопомоги, земельних громад, машинних гуртків тощо.

Під впливом суперечливого трактування їхньої ролі та значення в соціально-економічному житті доколгоспного села, а звідси і подальшої перспективи, сформувалися два підходи. Згідно з першим, селянське самоврядування вважалось раціональною формою трансформації аграрної економіки в загальнонародну. Другий підхід трактував її як ефективну форму утвердження товарно-ринкових відносин, здатну подолати відчуженість сільського трудівника від прийняття управлінських рішень, знеособленості праці, недостатньої матеріальної зацікавленості й безвідповідальності за наслідки господарської діяльності.

У кінці 80-х – на початку 90-х ХХ ст. років було здійснено новий важливий крок щодо подальшого утвердження вільного від ідеологічних стереотипів тоталітарного минулого наукового розуміння та адекватного відображення сутності й ролі селянських самоврядних організацій доколгоспної пори. Спочатку з'явилися цікаві і змістовні журнальні публікації, пов'язані з новим підходом до оцінювання соціально-економічної та суспільної ролі селянських

громадських організацій. Серед них особливо вирізнялася серія статей С. В. Кульчицького, В. В. Калініченка, А. Г. Морозова, В. І. Бутенко, В. І. Марочка [13]. Посилився інтерес учених до історико-економічних та історико-культурних досліджень життя українського села доколгоспного періоду.

Ліквідація обмежень і заборони для роботи над архівними джерелами значно розширила можливості дослідників. У 1990-ті роки з'являється ціла серія глибоких, змістовних робіт, присвячених широкому спектру проблем українського села доколгоспного періоду. Залучивши не доступні раніше документи, учені об'єктивно висвітлюють як загальні суспільно-політичні передумови функціонування селянських самоврядних організацій, так і спеціальні проблеми соціально-економічного, громадського, культурно-освітнього характеру, до вирішення яких вони тією чи іншою мірою були причетні [14].

Поява комплексу наукових студій створила передумови для неупередженого, об'єктивного дослідження концептуальних засад суспільно-політичної активності селянства, яку насамперед репрезентували його демократичні самоврядні організації, що діяли в найважливіших сферах життя села: сільськогосподарські та кредитні кооперативні товариства, земельні громади, товариства взаємодопомоги, машинні об'єднання.

Вивчення цих праць є перспективним напрямом історичної науки.

1. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. – Х., 1925; Целларіус В. Сучасна українська кооперація, її стан та розвиток. – Х., 1926; Одінцов О. Сільське господарство, хлібозаготівля та сільськогосподарська кооперація. – Х., 1928; Милютин Н. А. Крестьянская взаимопомощь к концу 1924 года. – М., 1925; Милютин Н. А. Задачи и работа крестьянских комитетов общественной взаимопомощи. – М., 1926; Ковальський В. Очерки современного административного права. – Х., 1924; Гершоноу М. М., Кельман С. І. Коментар до Земельного кодексу УСРР. – Х., 1925; Маркевич Е. Д. Земельне законодавство та землеустрій. – К., 1925; Шадрілов О. Землепорядження та організація трудового господарства на Україні. – Х., 1926; Луценко С. К. Нова земельна громада та її місце в радянській кооперативній системі // Вісник НКЗС. – Х., 1926. – Ч. 19–20; Скалига Н. П. Червона земельна громада. – Х., 1926; Кузнецов І. В. Земельна громада. – Х., 1927.
2. Милютин Н. А. Крестьянская взаимопомощь к концу 1924 г. – М., 1925; Милютин Н. А. Задачи и работа крестьянских комитетов общественной взаимопомощи. – М., 1926.
3. Лисіков Е. А. Развитие крестьянской взаимопомощи. – Х., Радянський селянин, 1932.
4. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. – Х., 1925; Онуфрієв О. Кооперація в сільському господарстві на Україні. – Х., 1929; Дробот В. Кооперативные МТС и колонны на Украине. – М., 1929; Фесенко С. Эффективность сельскохозяйственного кредита на Украине. – Х., 1928.
5. Височанський П. Кооперативний кредит. – Х.: Книгоспілка, 1929.
6. Фесенко С. А. Эффективность сельскохозяйственного кредита на Украине. – Х.: Госплан УССР и С.-х. Банк Украины, 1928.
7. Подольський І. М. Сільськогосподарська кооперація. – Х.: Держвидав України, 1928.

8. Гуревич М. Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины. – Х.: ЦСУ УССР, 1929.
9. Качинський В. М. Колективне будівництво та земгромада // Наукові записки Українського інституту економіки і організації сільського господарства. Х., 1929. – Т. 1.; Кузнецов І. В. Земельна громада. – Х., 1928; Скалига Н. П. Червона земельна громада. – Х., 1926; Маркевич Е. Д. Земельне законодавство та землеустрій. – К., 1925; Аменицький Б. М. Земельный кодекс УССР в вопросах и ответах с разъяснениями Особой коллегии высшего контроля по земельным спорам при Наркомземе. – Х., 1925.
10. Гомберг И. Г. Роль сельскохозяйственной кооперации в управлении экономической смычки между городом и деревней в период социалистической индустриализации // Труды Киевского технологического института пищевой промышленности. – 1956. – Вып. 16; Бабій О. О. Сільськогосподарська кооперація України — одна з передумов масової колективізації сільського господарства // Питання економіки сільського господарства Української РСР: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 2. – К., 1959; Громенко І. Е. Руководство Коммунистической партией Украины развитием производственного кооперирования на селе (1921-1925 гг.) – К., 1925; Шульга З. П. Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні. – К., 1960; Бакуменко П. І. Українська РСР в період відбудови народного господарства (1921 – 1925 рр.). – К., 1960; Мигаль Б. К. Організація і зміцнення комітетів взаємодопомоги на Україні в 1921 – 1924 рр. // Питання історії народів СРСР. – Х., 1969. – Вип. 8.; Громенко І. Є. Земельні громади України (1927 – 1929) // УІЖ. – К., 1972 – № 9.
11. Див.: Теоретические проблемы современной советской кооперации (дискуссия в кооперативной секции Коммунакадемии). – М., 1930.
12. Морозов А. Г. До питання про соціальний склад сільськогосподарської кооперації на Україні 1921 – 1929 рр. // Зб. матеріалів республіканської наукової конференції. – Донецьк, – 1982; Морозов А. Г. Розвиток державно кооперативної системи сільськогосподарського кредиту на Україні. Ден. в ІНІОН СРСР, № 14357; Рибак І. В. Організація сільськогосподарської взаємодопомоги в 1925 – 1932 рр. // УІЖ. – 1981. – № 2.
13. Кульчицький С. В. Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УСРР // УІЖ. – 1989. – № 8.; Кульчицький С. В. Між двома війнами 1921 – 1941 // УІЖ. – 1991. – № 8; Калініченко В. В. Доколхозное крестьянское хозяйство Украины в советской историографии // Вестник ХГУ. – Х., 1989. – № 343; Марочко В. І. Які форми кооперації існували на Україні в 20-ті роки // Історія України в запитаннях та відповідях. – Вип. 1. – К.: Товариство «Знання», 1989; Калініченко В. В. Селянська поземельна громада на Україні в доколгоспний період // Вісник ХДУ, – Х., 1994. – № 26; Морозов А. Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1921 – 1928 рр.) // УІЖ. – 1989. – № 8.
14. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії, – К., 1995; Кульчицький С. В. Комунізм на Україні. Перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996; Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929). – Х., 1991; Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Х., 1997; Морозов А. Г. Село і гроші Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993; Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К., 1995.